

Verkenning succes- en risicofactoren in de overgang PO – VO

Literatuuronderzoek in opdracht van het samenwerkingsverband passend primair onderwijs Noord-Kennemerland en het samenwerkingsverband vo/vso Noord-Kennemerland als onderdeel van de 10-14 aanpak Noord-Kennemerland.

Uit diverse onderzoeken komt naar voren dat ongeveer 85% van de leerlingen een succesvolle overstap maakt van het primair onderwijs naar het voortgezet onderwijs. Ongeveer 15% voelt zich onvoldoende voorbereid. Op basis van wetenschappelijke literatuur uit binnen- en buitenland en ervaringen van professionals op diverse plaatsen in het land kan een eerste aanzet worden gegeven voor factoren die een succesvolle overstap van kwetsbare leerlingen van het PO naar het VO bevorderen.

Een belangrijke startvraag daarbij is: **“Wanneer noemen we de overgang van PO naar VO geslaagd of niet geslaagd?”** Het eerste antwoord op die vraag is meestal: als de leerling het redt op het VO is de overstap geslaagd. Maar wat bepaalt of een leerling het wel of niet ‘redt’? En waar meten we dat aan af? Wat zijn de achterliggende oorzaken waarom een leerling het eventueel niet redt?

Men zoekt bij het beantwoorden van deze vraag snel naar intelligentie, leercapaciteiten en cognitieve factoren, die maken dat een leerling 'het niveau niet aankan'. Afstroom is dan een vaak gekozen ‘oplossing’. En terugwijzen naar (verkeerde) schooladviezen of gebrekkige voorbereiding door het PO ligt dan voor de hand. Maar dat blijkt slechts één kant van de medaille te zijn.

Uit de internationale literatuur komt nadrukkelijk ook een andere kant naar voren, namelijk de niet-cognitieve ontwikkeling van kinderen. Die komt vooral tot uiting in factoren als schoolbinding, zelfwaardering, vriendschappen, vertrouwen in het eigen presteren, interesse in en continuïteit van het leren.

Het is van belang om dit tweeledige perspectief, van cognitieve en niet-cognitieve factoren, voor ogen te houden bij het zoeken naar initiatieven voor verbetering van de overstap. Door minder uitsluitend te focussen op schooladvies en leervaardigheden, maar meer aandacht te hebben voor de sociaal-emotionele aspecten en het welbevinden, kan de focus gemakkelijker gericht worden op de aandacht en begeleiding die leerlingen nodig hebben om een goede overstap te maken. Daarmee liggen er meer kansen om uit de hardnekkige sfeer van verwijten heen en weer van PO naar VO en andersom te komen. Na ruim twintig jaar initiatieven op verbetering van de overgang van PO naar VO blijkt dat namelijk een van de meest taai hindernissen te zijn voor een goede overgang van PO naar VO.

Opbouw van deze rapportage

Hieronder wordt allereerst een aanzet gegeven voor het bepalen van de belangrijkste factoren, die ertoe kunnen bijdragen dat een leerling als kwetsbaar kan worden beschouwd rond de overgang van PO naar VO. Die factoren kunnen liggen bij het kind zelf, in de thuissituatie of in de schoolsituatie. Daarna wordt benoemd welke factoren in de VO-scholen indicatoren kunnen zijn voor een al dan niet geslaagde overstap. Die factoren bieden meteen ook aangrijpingspunten voor betere begeleiding van leerlingen voor, tijdens en na de overstap. En als derde worden succesfactoren benoemd voor de overgangprocedure zelf, en hoe de scholen voor PO en VO, maar ook de ouders en de leerlingen zelf, ervoor kunnen zorgen dat die overstap optimaal verloopt. Tenslotte worden enkele voorbeelden gegeven van innovatieve aanpakken 10-14, die mogelijk als inspiratie kunnen dienen.

De voorliggende verkenning is als volgt ingedeeld.

1. Succesfactoren voor een geslaagde overgang PO-VO
2. Relevantie van cijfers
3. Factoren die een leerling kwetsbaar kunnen maken in de overstap
4. Factoren waar het VO naar kan kijken om te zien of de overstap geslaagd is
5. Wat kunnen de verschillende betrokken partijen doen voor een succesvolle overstap?
 - Wat kunnen leerlingen en ouders doen?
 - Wat kunnen PO-scholen doen?
 - Wat kunnen VO-scholen doen?
 - Wat kunnen andere betrokkenen doen?
6. Goede voorbeelden voor een aanpak 10 - 14, ter inspiratie

1. Succesfactoren voor een positieve overstap

Op basis van wetenschappelijke inzichten kan er inmiddels met meer overtuiging gezegd worden welke factoren er vooral toe doen bij de overgang PO-VO. Er is recent (januari 2016) een publicatie verschenen over een Nederlandse reviewstudie naar de po-vo overgang, van H. Korpershoek, e.a. (2016), in het kader van een NRO-ProBO project, getiteld 'Overgangen en aansluitingen in het onderwijs', deelrapportage 1. Dit is een meta-onderzoek, waarin een groot aantal internationale onderzoeken is bestudeerd en geanalyseerd, waarmee de huidige kennis over overgangen en aansluitingen is samengebracht. In deze reviewstudie worden de factoren die een rol spelen bij de aansluiting tussen PO en VO ondergebracht in vijf rubrieken:

- a. Achtergrondkenmerken van leerlingen
- b. Factoren in de sociale omgeving
- c. Factoren wat betreft de cognitieve ontwikkeling van leerlingen
- d. Factoren wat betreft de niet-cognitieve ontwikkeling van leerlingen
- e. School- en omgevingsfactoren

Hieronder worden de meest relevante factoren per rubriek benoemd.

a. Achtergrondkenmerken van leerlingen

- *Sekse*; meisjes hebben meer moeite met wennen aan een nieuwe school, jongens hebben een minder gunstige schoolloopbaan (slechtere werkhouding, meer doublures, lagere schooladviezen).
- *Sociaal milieu*; leerlingen uit lagere sociale milieus zijn kwetsbaarder bij de overgang en in hun schoolloopbaan (meer doubleren, ouders benutten informatie over VO onvoldoende en hebben gemiddeld minder hoge aspiraties).
- *Etnische herkomst*; leerlingen uit etnische minderheidsgroepen krijgen gemiddeld lagere schooladviezen, zijn kwetsbaarder in overgang PO-VO en verdere schoolloopbaan).
- *Vroege leerling zijn*; vroege leerlingen hebben gemiddeld lagere leerprestaties, waardoor zij vaker doorstromen naar lagere VO-niveaus.

De onderzoekers merken op dat nauwelijks is onderzocht in hoeverre het leerpotentieel van leerlingen van invloed is op de overgang PO-VO. Een enkel onderzoek wijst erop dat leerlingen met leer- of gedragsproblemen meer moeite hebben met de aanpassing aan de nieuwe leeromgeving, maar meer in het algemeen is dit aspect nooit onderzocht.

b. Factoren in de sociale omgeving

- *Aspiraties van ouders*; hoge aspiraties van ouders hebben invloed op leerprestaties en keuze voor kwalitatief goede VO-school.
- *Ondersteuning door ouders*; ondersteuning door ouders voor – tijdens – na de overstap is een heel belangrijke factor om aansluitingsproblemen te voorkomen.
- *Gezinssamenstelling*; kinderen uit gebroken, samengestelde en grote gezinnen (4 of meer kinderen) laten minder gunstige leerprestaties/schoolloopbanen zien, waarmee zij rond de overgang in enige mate een risicogroep vormen.
- *Aspiraties van 'peers'*; aspiraties en schoolgerichtheid van 'peers' zijn wel van invloed op leerprestaties en ambities en kan daarmee bij de overgang een rol spelen.
- *Ondersteuning door 'peers'*; welbevinden met klasgenoten hangt samen met verminderde neiging tot schooluitval, wat weer een risico kan zijn voor zwakke leerlingen en leerlingen met lage aspiraties.

De onderzoekers merken hierbij op dat deze factoren in enige mate samenhangen met de achtergrondkenmerken van leerlingen, met name de factor sociaal milieu. Verder zeggen zij dat ouderbetrokkenheid en opvoedstijl wel invloed hebben op schoolprestaties, maar dat er geen onderzoek bekend is over de invloed daarvan op de overgang PO-VO.

c. Factoren betreffende de cognitieve ontwikkeling van leerlingen

- *Eerdere leerprestaties*; leerprestaties in rekenen én in begrijpend lezen in het PO hangen sterk samen met wiskunde-prestaties in het VO. Ook hangen de leerprestaties in het PO samen met het VO-instroom- en eindniveau.
- *Groei in leerprestaties*; PO-leerlingen met een snelle groei in leerprestaties komen vaker in een academische track (i.t.t. beroepsgerichte tracks) terecht dan leerlingen met een tragere groei (ondanks een gelijk eindniveau in PO).
- *Doubleren in het primair onderwijs*; heeft langdurig negatieve effecten op de leerprestaties in het VO en op het VO-eindniveau.

De onderzoekers geven hierbij aan dat wat betreft de cognitieve ontwikkeling de factoren die er toe doen eigenlijk voor alle leerlingen gelden en niet specifiek voor bepaalde groepen leerlingen.

d. Factoren betreffende de niet-cognitieve ontwikkeling van leerlingen

- *Sociaal-emotionele factoren*; zelfvertrouwen en zelfbeeld (hoe goed je ergens in bent) zijn van belang en nemen vaak af in groep 8, zorgen over de sociale gevolgen (verlies van vriendjes/vriendinnetjes, angst voor pesten) en soms

zelfs depressieve gevoelens. En verder onzekerheid of zij het niveau wel aankunnen. In het VO hebben ze minder het idee dat ze controle hebben over hun succes en falen op school als in het PO.

- *Perceptie van de leeromgeving*; een op competentie (mastery-doelen) gerichte leeromgeving vermindert de afname van vertrouwen in het eigen kunnen na de overgang PO-VO en geeft een hogere mate van schoolbinding. Als leerlingen het VO zien als minder competentiegericht nemen hun competentiedoelen af, hebben ze minder vertrouwen in eigen kunnen, meer negatieve gevoelens t.o.v. school en presteren ze ook minder.
- *Motivationale factoren*; na de overstap PO-VO neemt gemiddeld de (intrinsieke) motivatie wat af.
- *Schoolbinding*; voor sommige leerlingen worden de verschillen tussen thuis- en schoolcultuur groter na de overstap, waarbij een hogere mate van schoolbinding die ervaren dissonantie wat kan reduceren.

De onderzoekers geven ook hierbij aan dat wat betreft de cognitieve ontwikkeling de factoren die er toe doen eigenlijk voor alle leerlingen gelden en niet specifiek voor bepaalde groepen leerlingen.

e. School- en omgevingsfactoren

- *Inhoudelijke aansluiting PO en VO*; grote verschillen in curriculum tussen PO en VO kunnen cognitieve ontwikkeling / leerprestaties belemmeren.
- *Schooladvies PO*; het schooladvies bepaalt in sterke mate de schoolloopbaan, het instroomniveau VO is van invloed op het VO-eindniveau en bij een bredere blik dan alleen capaciteiten voor het schooladvies krijgen leerlingen uit lagere sociale milieus lagere adviezen.
- *Relatie met leerkrachten*; interpersoonlijke relaties tussen leerkrachten en leerlingen zijn een belangrijk middel om leerlingen te ondersteunen bij het wennen aan andere omgangsvormen en pedagogische aanpak in het VO en hun bereidheid om te willen leren.
- *Invloed leraren VO*; hebben vaak lagere verwachtingen van leerlingen in lagere VO-niveaus, waardoor zij minder worden uitgedaagd, met name leerlingen uit etnische minderheidsgroepen.
- *Vroege niveaudifferentiatie*; selectie bij aanvang van VO is minder gunstig voor de cognitieve ontwikkeling van leerlingen uit lagere sociale milieus, laatbloeiers, late leerlingen en zwakkere leerlingen. Zij stromen daardoor door naar lagere onderwijstypes. En de leerprestaties in zo'n vroeg selecterend systeem liggen verder uiteen dan in een systeem waarin leerlingen langer ongedifferentieerd verblijven. Voor de niet-cognitieve ontwikkeling is het zelfbeeld van leerlingen in de lagere onderwijstypes gunstiger dan in de hoge en wat gunstiger voor meisjes dan voor jongens.

De onderzoekers merken op dat voor de verschillen tussen PO en VO qua leeromgeving geen onderzoek beschikbaar is, maar dat leerlingen zelf wel verschillen in leeromgeving, pedagogische- en didactische aanpak en gevraagde zelfstandigheid ervaren en daaraan moeten wennen.

Kanttekening:

Bij dit onderzoek moet opgemerkt worden dat gestart is met een conceptueel model, waarin de factoren werden benoemd die naar alle waarschijnlijkheid relevant zouden kunnen zijn. In het onderzoek zijn sommige van deze factoren overeind gebleven als 'van belang', andere zijn 'afgefallen'. Enkele nieuwe factoren zijn op basis van gevonden resultaten 'toegevoegd'. Echter, factoren waarnaar nooit onderzoek is gedaan en die ook niet door de onderzoekers in hun conceptueel model waren opgenomen komen dus ook niet bovendrijven.

Zo biedt het onderzoek geen antwoord op de vraag in hoeverre samenwerkingsroutines, afspraken, 'elkaar kennen' en communicatie tussen PO- en VO-scholen ertoe doen rond de overgang. Evenmin wat de cruciale elementen zijn in de extra voorbereiding en ondersteuning van kwetsbare leerlingen bij de overstap (behalve dan dat die op cognitief- en niet-cognitief gebied moeten liggen). En specifieke aandacht voor taak- en werkhoudingsaspecten / executieve functies komt uit het onderzoek niet als relevante factor naar voren. Ook biedt het onderzoek geen zicht op de effecten van toelatingsbeleid en doorstroommogelijkheden in het VO en de rol van de eindtoets basisonderwijs PO.

2. Relevantie van cijfers

Om de vraag te beantwoorden of er bij scholen of in een samenwerkingsverband over het algemeen sprake is van een goede of minder goede overgang van PO naar VO, wil men graag een beroep doen op cijfers. Dit is echter minder eenvoudig dan het op het eerste oog lijkt. Eigenlijk zijn er helemaal geen cijfers die op zichzelf iets zeggen over een al dan niet succesvolle overgang. Die cijfers gaan pas iets betekenen wanneer daar de vraag bij gesteld wordt: om wie gaat het hier en wat had een betere / andere overgang hier voor kunnen betekenen? Dan zijn er zeker cijfers te bedenken, die daar aanwijzingen voor zouden kunnen geven. Denk aan cijfers over:

- Leerlingen die extra ondersteuning kregen in het PO;
- Leerlingen die besproken zijn in het MDO-T in het PO en VO;
- Aanmeldingen voor LWOO;
- Aanmeldingen voor de TOM (Traject op Maat);
- Cijfers over leerlingen die in jaar 2 of 3 op een ander schooltype zitten dan het eindadvies van het PO;
- Deelnamecijfers in VSO en Pro;
- Zorgwekkend verzuim;

- Doublures in PO en VO;
- Percentage leerlingen dat zegt gepest te worden in PO en VO (SodK);
- Gewichtenleerlingen;
- Thuiszitters.

Het zou dan routine moeten worden om bij dat soort cijfers altijd de vraag te stellen: Om wie gaat het hier en had een betere overstap een bijdrage kunnen leveren aan het voorkomen of verbeteren hiervan?

3. Factoren die een leerling kwetsbaar kunnen maken in de overstap

Op basis van verschillende onderzoeken, beschikbare vragenlijsten en praktijkervaringen kan een groot aantal factoren benoemd worden, die risico's kunnen meebrengen voor leerlingen, juist rond de overgang van PO naar VO. Als we teruggrijpen op het onderzoek van Korpershoek e.a. zijn de in deze lijst vetgedrukte aspecten wetenschappelijk gezien ook echt van belang. Van de andere factoren kan niet gezegd worden dat ze niet van belang zijn, maar dat het belang (nog) niet door wetenschappelijk onderzoek wordt ondersteund.

- 🕒 Achtergrondkenmerken van de leerling;
 - **Sekse**
 - **Etnische herkomst**
 - **Geboortedatum (vroeg of late leerling)**
 - Schoolwisselingen
 - **Doublures in het primair onderwijs**
 - Extra ondersteuning in de basisschool
- 🕒 Gezinsomstandigheden:
 - **Sociaal milieu**
 - **Gezinsamenstelling (grote gezinnen, gebroken of samengestelde gezinnen, enz.)**
 - Armoede en schuldenproblematiek
 - Relatieproblematiek ouders
 - Huiselijk geweld en kindermishandeling
 - Criminaliteit bij gezinsleden, enz.
 - Inzet van jeugdhulp voor kind en/of gezin
- 🕒 Gedrags- en ontwikkelingskenmerken van de leerling;
 - Geen of weinig (of 'foute') vrienden
 - **Gepest worden of zijn**
 - Zelf anderen pesten
 - Stil, teruggetrokken gedrag
 - Geïsoleerde positie in de groep
 - Agressief gedrag naar medeleerlingen / volwassenen
 - Bedreigen van medeleerlingen
 - **Weinig gemotiveerd zijn voor school**
 - **Gebrekkige schoolbinding**
 - Spijbelen / schoolverzuim
 - Ontwikkelingsstoornissen (ADHD, Autisme, faalangst, depressie, enz.)
 - Gezondheidsproblemen
 - Leerproblemen of leerachterstanden
 - (Beginnend) crimineel gedrag
- 🕒 Werkhouding en taakgedrag;
 - Moeite met begrijpen en verwerken van instructies,
 - Moeite met plannen,
 - Moeite met zelfstandig werken,
 - Moeite met samenwerken,
 - Moeite met reflectie op eigen gedrag,
 - Moeite met omgaan met feedback en correcties,
 - Moeite met werktempo en werken onder tijdsdruk
- 🕒 Invloed van ouders:
 - **Aspiraties van ouders**
 - Opvoedstijl en betrokkenheid bij schoolwerk
 - **Ondersteuning bij de overgang**
- 🕒 Invloed van leerkrachten (PO en VO):
 - **Verwachtingen van leerkrachten**
 - **Relatie met leerkrachten**
 - **Ondersteuning door de leerkrachten**

- **Schooladvies basisschool**
- 🕒 Invloed van 'peers':
 - **Aspiraties / schoolgerichtheid van invloedrijke peers**
 - Schoolkeuze van klasgenoten / vrienden
- 🕒 Inrichting van het onderwijs / leeromgeving:
 - Negatief pedagogisch klimaat en sociale onveiligheid
 - **Sterk afwijkende onderwijs-/leerlijnen (curriculum) in PO en VO**
 - **Sterk prestatiegerichte onderwijscultuur (in tegenstelling tot competentiegerichte onderwijscultuur)**
 - **Vroege niveaudifferentiatie (met name ongunstig voor leerlingen uit lagere sociale milieus)**
 - **Sterk afwijkende organisatievormen in het onderwijs in PO en VO**
 - Andere eisen die gesteld worden aan zelfstandigheid, plannen, huiswerk maken, enz.

Deze lijst kan ongetwijfeld nog verder uitgebreid of gedifferentieerd worden. De vraag is of dat zinvol is.

Het vaststellen voor welke leerlingen de overstap van primair naar voortgezet onderwijs om extra aandacht of zorg vraagt kan niet simpelweg op basis van het aankruisen van dit soort objectieve criteria beantwoord worden. Het komt altijd aan op inschattingen van de leerling zelf, de ouders, de leerkracht en eventueel andere betrokken begeleiders. Het zogenaamde "Fingerspitzengefühl" blijft een belangrijke extra factor. Het gaat immers om een afweging, een inschatting van de balans tussen risicofactoren enerzijds en daarnaast de beschermende of bevorderende factoren, die ook altijd aanwezig zijn. Daarbij kan zo'n lijst van mogelijke risicofactoren wel behulpzaam zijn.

Er bestaan dan ook verschillende checklists en vragenlijsten die rond de overgang van PO naar VO benut kunnen worden. De AVL (Apeldoornse vragenlijst), tegenwoordig meestal vervangen door de herziene versie onder de naam DVL (Docenten Vragenlijst), is bijvoorbeeld een veel gebruikte en genormeerde vragenlijst, specifiek voor de overgang PO-VO. De DVL bestaat uit 22 vragen en geeft informatie over het sociaal-emotioneel functioneren van leerlingen. De DVL wordt gebruikt in groep 8 en bij instroom in het voortgezet onderwijs om op basis van relevante leerlingkenmerken een mogelijke stagnering van de schoolloopbaan te voorspellen, zodat handelingsplannen kunnen worden opgezet en eventueel extra begeleiding kan worden gegeven.

Daarnaast is het altijd goed je te realiseren dat de overgang PO-VO plaatsvindt net in een belangrijke ontwikkelingsfase van kind naar adolescent. Een fase waarin er veel gevraagd wordt en veel verandert op intellectueel, sociaal, fysiek, emotioneel / psychologisch en moreel gebied. Continuïteit en voorbereid zijn op verandering, naast een positief zelfbeeld, motivatie en het gevoel erbij te horen zijn dan de belangrijkste behoeften van leerlingen.

4. Factoren waar het VO op kan letten om te zien of de overstap geslaagd is

In het voortgezet onderwijs is de focus bij het bepalen wanneer de overstap niet goed is verlopen nog vaak sterk gericht op de schoolprestaties en systeemfactoren. Wanneer die resultaten achterblijven zijn een verkeerd schooladvies, slechte voorbereiding in het primair onderwijs of onvoldoende leerpotentieel bij de leerling vaak de snelst aangewezen oorzaken. Dit zijn oorzaken waar het VO zelf niets (meer) aan kan veranderen. De oplossing wordt dan gezocht in af- of uitstroom.

Veel minder snel wordt gekeken naar sociaal-emotionele en omgevingsfactoren. Terwijl onderzoek nu juist aantoonde dat daarin de belangrijkste factoren te vinden zijn voor het welslagen van de overstap. Bovendien is het dan voor het voortgezet onderwijs wél mogelijk om daarop passende ondersteuning en hulp te bieden.

In een onderzoek van Maria Evangelou e.a. van drie Britse Universiteiten komen de volgende vijf factoren naar voren, die een succesvolle overstap van PO naar VO voor leerlingen inhouden:

1. Nieuwe vriendschappen sluiten en toenemen van zelfwaardering en vertrouwen;
2. Zo goed gesetteld zijn in het schoolleven dat ouders zich geen zorgen over hen maken;
3. Een groeiende interesse in school en schoolwerk laten zien;
4. Gemakkelijk gewend raken aan de nieuwe routines en schoolorganisatie;
5. Het gevoel hebben dat er continuïteit zit in het leren in PO en VO.

In hetzelfde onderzoek worden de volgende factoren genoemd, die in het VO van belang zijn om de leerlingen op te volgen:

- Kinderen die in het basisonderwijs werden gepest. Hoe gaat het met hen in het voortgezet onderwijs? Worden ze nog steeds gepest - op school of via de sociale media - of is dat niet meer het geval en voelt de leerling zich goed op school?
- Kinderen die graag naar een andere VO-school hadden gewild, maar voor die school werden uitgeloot. Hoe voelen deze leerlingen zich op de school van hun tweede keus? Hebben zij hun draai gevonden of moet er actie ondernomen worden, zodat dit alsnog gaat gebeuren?
- Leerlingen die door de basisschool als risicoleerlingen werden gezien vanwege hun prestaties en/of gedrag. Gaat het nu goed? Is hun motivatie voor de school verbeterd? Of is er meer en extra aandacht en ondersteuning voor deze leerlingen nodig?

- Kinderen van wie bekend is dat er grote problemen zijn in de thuissituatie. Deze problemen kunnen hen belemmeren om hun aandacht volledig op de school te richten, waardoor onderpresteren ontstaat. Hoe gaat het met deze leerlingen?
- Leerlingen die zich zorgen maakten bij de overstap naar het voortgezet onderwijs, bijvoorbeeld omdat ze zich afvroegen of ze de nieuwe school wel aankonden. Gaat het goed met deze leerlingen, zijn ze zelfverzekerder geworden, of hebben ze extra ondersteuning nodig?
- Leerlingen die volgens de basisschool een zwakke werkhouding vertonen. Hoe gaat het met deze leerlingen? Worden zij voldoende ondersteund om hun werkhouding te verbeteren en profiteren ze daarvan?
- Leerlingen van wie de basisschool aangaf dat deze bij hun functioneren sociaal-emotionele ondersteuning nodig hebben, omdat ze als onzekere leerlingen te boek staan. Krijgen deze leerlingen voldoende positieve ondersteuning en feedback? Zijn ze zelfverzekerder geworden?
- Leerlingen van wie de basisschool en de ouders aangaven dat ze gezondheidsproblemen hebben, waarmee op school rekening moet worden gehouden. Hoe gaat het met deze leerlingen? Hebben ze specifieke hulp bij het onderwijs nodig om goed te kunnen functioneren?
- Leerlingen die in de basisschool regelmatig ernstig probleemgedrag, bijvoorbeeld agressief gedrag, vertoonden. Hoe gaat het met hen? Vertonen ze dit gedrag ook in hun nieuwe school? En zo ja: zijn docenten in staat om effectief met dat gedrag om te gaan?
- Leerlingen die in de basisschool moeizaam functioneerden vanwege adhd, autisme of een andere (psychiatrische) aandoening. Hoe gaat het met hen? Welke ondersteuning is er voor hen nodig?

Uit onderzoek van ERO in Nieuw Zeeland komen 12 aspecten naar voren die op leerlingniveau aangeven of zij een succesvolle overstap hebben gemaakt. Die leerlingen ervaren dat:

1. zij erbij horen op hun nieuwe school en goed ingebed zijn in schoolactiviteiten en programma's;
2. zij positieve verbindingen hebben met vrienden, klasgenoten en leraren;
3. zij gekend worden door hun leraren in hun talenten, interesses en leerbehoeften en dat die interesse voor hen hebben;
4. zij begrepen en gewaardeerd worden als een persoon met een specifieke culturele achtergrond;
5. het zin en een doel heeft dat ze op school zijn;
6. zij snappen wat hun leertraject op school inhoudt en kan opleveren en dat zij daarmee instemmen;
7. zij vooruitgang boeken;
8. zij dingen leren die voortbouwen op wat zij eerder hebben geleerd, dus dat er een lijn zit in het curriculum;
9. leren interessant, relevant en leuk is;
10. hun families bij beslissingen betrokken zijn;
11. zij fysiek en emotioneel veilig zijn;
12. zij mogelijkheden krijgen om nieuwe en uitdagende dingen uit te proberen en hun talenten te vergroten.

Deze factoren bieden meteen ook aangrijpingspunten voor betere begeleiding van leerlingen voor, tijdens en na de overstap. In leerlingvolgsystemen en/of zelftests zouden dit soort factoren een plek moeten krijgen om echt zicht te krijgen op het succes van de overstap PO-VO.

5. Wat kunnen de verschillende betrokken partijen doen voor een succesvolle overstap?

De factoren die er toe doen bij de overstap uit het meta-onderzoek van Korpershoek e.a. bieden input voor verschillende onderwerpen, die van belang zijn voor een geslaagde overgang, zoals de risicofactoren die een leerling kwetsbaar kunnen maken, de ondersteuning en voorbereiding in het PO, de begeleiding door andere partners bij de overstap, de begeleiding en ondersteuning in het VO en de rol van ouders. Hieronder is een aanzet gegeven om dit uit te werken naar de verschillende doelgroepen die aan zet zijn rond de overgang van PO naar VO, te weten: leerlingen en ouders, de PO-school, de VO-school en ondersteuners of hulpverleners.

■ Wat leerlingen en ouders kunnen doen voor een succesvolle overstap

In het onderzoek van Evangelou e.a. is ook aan leerlingen en ouders gevraagd welke aanbevelingen zij geven voor een goede overgang van PO naar VO. Die suggesties bevatten veel tips, die ook hier heel bruikbaar kunnen zijn.

Leerlingen:

Leerlingen geven in dat onderzoek van Evangelou aan wat zij de belangrijkste factoren voor een goede overstap vinden:

- ✓ Een positieve instelling hebben (vertrouwen hebben, je geen zorgen maken, niet bang zijn);
- ✓ Open dagen en open lessen bezoeken;
- ✓ Zorg dat je weet hoe het er in het VO toe gaat, voorbereid en georganiseerd zijn, alle materialen hebben;
- ✓ Vriendschappen sluiten (zoek bekenden uit het PO op, maak nieuwe vrienden);
- ✓ Organiseer je agenda en plan je huiswerk goed;
- ✓ Zorg dat je niet in de problemen komt (luister naar leraren, doe wat je moet doen, blijf uit de buurt van foute types);
- ✓ Weet waar je hulp kunt vinden en gebruik die (advies van vrienden/leraren, vraag om hulp, meld pesten);
- ✓ Gedraag je goed naar anderen toe (wees aardig, beleefd, fatsoenlijk).

Daarnaast zijn er heel veel hulpmiddelen en werkwijzen ontwikkeld in het land, die bij kunnen dragen aan het voorbereiden van leerlingen op het VO. Allerlei werkboekjes, spreken-mailen-chatten met leerlingen die er al zitten, terugkomdagen van brugklassers naar de eigen basisschool, enz.

In hetzelfde onderzoek geven ouders adviezen aan zowel het PO, als het VO, om de overstap voor leerlingen te vergemakkelijken.

Ouders:

Ouders geven als adviezen aan het *primair onderwijs*:

- ✓ Organiseer veel kennismakingsdagen, open lessen en andere bezoeken aan het VO;
- ✓ Communiceer met de leerlingen en luister naar wat zij te zeggen hebben;
- ✓ Goede informatie aan en communicatie met ouders over het voortgezet onderwijs;
- ✓ Bereid de leerlingen goed voor op de routines en werkwijzen op het VO;
- ✓ Betere verbindingen en samenwerking tussen PO- en VO-scholen;
- ✓ Versterk leerlingen in hun zelfstandigheid, zelfvertrouwen en sociale vaardigheden;
- ✓ Geef extra aandacht aan leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften;
- ✓ Geef heel veel aandacht aan het tegengaan van pesten;
- ✓ Organiseer bezoeken door het VO (leraren en leerlingen) aan het PO.

Ouders geven als adviezen voor het *voortgezet onderwijs*:

- ✓ Organiseer veel kennismakingsdagen, open lessen en andere bezoeken aan het VO;
- ✓ Geef veel aandacht aan de communicatie met ouders;
- ✓ Geef goede informatie over de routines en werkwijzen in het voortgezet onderwijs;
- ✓ Begeleid leerlingen goed bij het leren plannen en maken van huiswerk;
- ✓ Geef extra hulp en begeleiding en wees mild in de startfase;
- ✓ Kom tegemoet aan de individuele behoeften van leerlingen;
- ✓ Plaats leerlingen in een klas met vrienden van hun oude basisschool;
- ✓ Betere verbindingen en samenwerking tussen PO- en VO-scholen;
- ✓ Bescherm leerlingen effectief tegen pesten;
- ✓ Geef leerlingen een peer-mentor;
- ✓ Help leerlingen bij het aangaan van nieuwe contacten en vriendschappen;
- ✓ Versterk het zelfvertrouwen en sociale vaardigheden van leerlingen om contacten te maken met anderen.

Daarnaast kunnen ouders zelf ook veel doen om een goede overstap van hun kind te bevorderen. Zij zullen zich ook zelf goed moeten oriënteren op het VO, door open dagen te bezoeken en te spreken met ouders en leerlingen die er al zitten.

Belangrijke onderwerpen om te weten te komen zijn bijvoorbeeld: schooltypes, speciale pedagogische visies, praktisch-organisatorische zaken, sfeer en cultuur, regels en veiligheid, de dagelijkse gang van zaken in en tussen de lessen, werken aan sociale- en studievaardigheden, toetsing en beoordeling, extra ondersteuning en begeleiding, buitenschoolse activiteiten, informatie aan/contacten met en tussen ouders en leerlingparticipatie.

Er zijn diverse Kijkwijzers beschikbaar voor ouders om zich goed voor te bereiden op bezoeken aan VO-scholen.

Daarnaast is het belangrijk dat ouders hun kind ondersteunen bij haar/zijn schoolkeuze en daarbij de eigen aspiraties op een tweede plan te zetten. Wanneer een leerling extra ondersteuningsbehoeften heeft is het ook van belang goed te letten op het Schoolondersteuningsprofiel (SOP) van de school. Ook is het belangrijk om een goede toelichting te vragen bij het eindadvies van de basisschool en daarbij aandacht te hebben voor zowel cognitieve-, als niet-cognitieve aspecten.

Voor, tijdens en na de overstap is het voor ouders belangrijk om zich in te leven in wat het van hun kind vraagt en waar die evt. moeite mee zal hebben, om haar/hem daarbij zo goed mogelijk te kunnen steunen.

■ Wat PO-scholen kunnen doen voor een goede overstap

Voor het primair onderwijs is de belangrijkste taak de voorbereiding van leerlingen op het voortgezet onderwijs. In zeker zin is de gehele PO-loopbaan een voorbereiding op het VO, maar rond de overstap vraagt dit om specifieke aandacht. En dat begint niet pas in groep 8, maar al ruim daarvoor. De belangrijkste bijdragen van het PO aan een succesvolle overstap voor kwetsbare leerlingen zijn:

- ✓ vroegtijdig (in groep 7) en in samenwerking met ouders, onderwijsondersteuners en jeugdhulppartners (MDO-T) signaleren welke leerlingen mogelijk kwetsbaar zijn in de overgang. Daarbij zo nodig specifieke vragenlijsten of zelftests voor leerlingen benutten;
- ✓ een goed beeld krijgen van hoe de leerlingen zelf tegen de overstap aankijken; wat hen leuk lijkt, waar ze tegenop zien, wat ze belangrijk vinden om te weten, wat ze nodig hebben om het gemakkelijker te maken, enz.;
- ✓ de leerlingen betrekken bij de planning en inrichting van hun eigen voorbereidingstraject, met daarin aandacht voor versterking van zowel cognitieve als niet-cognitieve aspecten, zodat het ook voor hen de juiste en haalbare stappen zijn;

- ✓ de leerlingen en ouders goed informeren over het (te verwachten) uitstroomprofiel en de daarbij passende scholen in de regio, data van open dagen en open lessen, belangrijke aandachtspunten voor de schoolkeuze, een kijkwijzer voor bezoeken aan VO-scholen, waar de schoolgids te vinden is, enz.;
- ✓ de leerlingen voorbereiden op de 'nieuwe' aspecten van het voortgezet onderwijs, wat betreft leeromgeving en organisatie van het onderwijs, pedagogische- en didactische aanpak en dat wat het VO van leerlingen vraagt. Waar mogelijk al door het in praktijk brengen daarvan (zoals gastlessen van VO-docenten in het PO, huiswerk meegeven, agenda bijhouden, roosters leren lezen, praktijkruimtes van VO-scholen bezoeken/benutten, enz.);
- ✓ samen met het VO zoeken naar zoveel mogelijk continuïteit in het curriculum;
- ✓ de leerlingen voorbereiden op belangrijke niet-cognitieve aspecten van het VO-bestaan, zoals kennis maken, een gesprekje aanknopen, complimenten geven, 'nee' zeggen, nieuwe vrienden maken, omgaan met kritiek, hulp vragen, melden van pesten, enz.;
- ✓ de leerlingen kennis laten maken met VO-leerlingen, bijvoorbeeld via mailen of skype, of via 'terugkommomenten' van oud-leerlingen, die in de klas vertellen over het VO,
- ✓ leerkrachten groep 7, groep 8, IB'ers en andere begeleiders terdege kennis laten maken met het VO en wat dat van leerlingen vraagt, bijv. door werkbezoeken, uitwisseling/gastlessen van docenten uit PO en VO, vragen naar terugkoppeling vanuit het VO over eerder gegeven handelingsadviezen, enz.
- ✓ een goed onderbouwd schooladvies geven, gebaseerd op zowel cognitieve- als niet-cognitieve aspecten van de ontwikkeling van het kind, en dit advies goed uitleggen aan de leerling en de ouders. Bij twijfel over de ontwikkelingsmogelijkheden van het kind bij voorkeur een meervoudig schooladvies geven;
- ✓ het voortgezet onderwijs goed informeren over de schoolloopbaan, leerprestaties, sociaal-emotionele ontwikkeling, talenten en ondersteuningsbehoeften van de leerlingen, geboden extra ondersteuning, bestaand OPP, enz., door koude en warme overdracht en handelingsadviezen die aansluiten bij de onderwijspraktijk in het VO;
- ✓ zo nodig een begeleider uit het VO uitnodigen om in het PO een observatie in de klas te doen van de betreffende leerling.

■ Wat VO-scholen kunnen doen voor een goede overstap

Voor het voortgezet onderwijs is de belangrijkste taak het volgen, ondersteunen en begeleiden van de kwetsbare leerlingen, op cognitief en niet-cognitief gebied. De belangrijkste bijdragen van het VO aan een succesvolle overstap voor kwetsbare leerlingen zijn:

- ✓ van meet af aan ondersteunen en begeleiden van de kwetsbare leerlingen, op basis van de handelingsadviezen uit het PO, maar ook de informatie van de leerling zelf, de ouders en eventueel betrokken jeugdhulppartners;
- ✓ het MDO-T van meet af aan betrekken bij alle leerlingen die in de overgang als kwetsbaar zijn aangemerkt om te bepalen (samen met leerling en ouders) welke extra begeleiding nodig is;
- ✓ de informatie, eventuele OPP's en handelingsadviezen van het PO verspreiden onder alle docenten en de mentor van de leerling en wanneer meer informatie gewenst is ook in een later stadium nog contact opnemen;
- ✓ volgen van de ontwikkeling van de leerling, niet alleen op schoolprestaties, maar ook op de relevante factoren, zoals genoemd in paragraaf 4, middels een sociaal-emotioneel leerlingvolgsysteem of vragenlijsten die leerlingen zelf invullen;
- ✓ de leerlingen (en de ouders) van meet af aan betrekken bij het vaststellen van leerdoelen, welke ondersteuning nodig is en of die doelen al dan niet bereikt zijn en/of aanpassing van de begeleiding nodig is;
- ✓ peer-mentoren aanstellen (lieft al vòòr de overstap laten starten, bijvoorbeeld via mail, chat of skype);
- ✓ bij de groepsindeling vriendjes/vriendinnetjes van de basisschool bij elkaar in de klas zetten;
- ✓ voldoende open dagen en open lessen aanbieden, met de mogelijkheid om leerlingen en ouders uit de brugklas te spreken en veel aandacht te geven aan wat het VO van kinderen vraagt;
- ✓ leerlingen goed begeleiden bij plannen, agendagebruik, huiswerk organiseren, roosters lezen, de weg weten in de school, school- en gedragsregels, enz.;
- ✓ veel aandacht geven aan de ontwikkeling van zelfvertrouwen, het gevoel 'erbij te horen', veiligheid, tegengaan van pesten, schoolbinding en vrienden maken en hoe en bij wie hulp gevraagd kan worden;
- ✓ iedere leerling het gevoel geven dat ie gezien, gekend ne gewaardeerd wordt, ondanks de massaliteit;
- ✓ de ouders steeds blijven betrekken bij de vorderingen en ondersteuning van de leerlingen en hen regelmatig positieve berichten geven over hun kind, maar zo nodig ook belemmeringen in de ontwikkeling bespreken/aanpakken;
- ✓ samen met het PO zoeken naar zoveel mogelijk continuïteit in het curriculum en de leeromgeving in het PO;
- ✓ docenten brugklas, mentoren, zorgcoördinatoren, brugklascoördinatoren en andere begeleiders terdege kennis laten maken met het PO en wat die overstap van leerlingen vraagt, bijv. door werkbezoeken, uitwisseling/gastlessen van docenten uit PO en VO, standaard terugkoppeling naar het PO over de bruikbaarheid van handelingsadviezen, enz.
- ✓ standaard gedurende de eerste leerjaren terugkoppelen naar het PO over de vorderingen en schoolloopbaan van hun leerlingen;
- ✓ brede brugklassen in stand houden en meervoudige schooladviezen verwelkomen;
- ✓ het onderwijs meer competentie- dan prestatiegericht inrichten;
- ✓ bied ook (buitenschoolse) activiteiten aan, waarin kinderen andere dan schoolse talenten kunnen ontwikkelen;
- ✓ zorg voor een Time-Out-plek of rustige werkruimte in de school, waar leerlingen even tot rust kunnen komen.

■ Wat anderen kunnen doen voor een goede overstap

Naast de leerling zelf, de ouders en de onderwijsgeevenden in PO en VO zijn er voorkwetsbare leerlingen meestal meer mensen betrokken of beschikbaar. Bijvoorbeeld een onderwijsondersteuner, ambulant begeleider, schoolmaatschappelijk werker, orthopedagoog of schoolpsycholoog. De belangrijkste bijdragen die zij kunnen leveren aan een succesvolle overstap voor kwetsbare leerlingen zijn:

- ✓ zorg dragen (samen met de school, schoolbestuur, samenwerkingsverband) dat begeleiding, hulpverlening of extra ondersteuning die in het PO werd geboden in het VO zo veel mogelijk wordt gecontinueerd;
- ✓ in het MDO-T in het PO (groep 7 en 8) en het MDO-T in het VO (brugklas en daarna) bijdragen aan het bepalen welke leerlingen mogelijk kwetsbaar zijn in de overgang en welke begeleiding daarvoor nodig is;
- ✓ waar nodig zelf een bijdrage leveren aan die begeleiding van zowel de leerling als de ouders, zowel vooraf in het PO, als achteraf in het VO, bijvoorbeeld op sociale vaardigheden;
- ✓ specifieke begeleiding bieden aan kind en ouders die dat nodig hebben bij het gehele overgangstraject, inclusief schoolkeuze, voorbereiding op voor het VO noodzakelijke vaardigheden / competenties, aanmelding bij het VO en eerste contacten met de mentor (bijvoorbeeld door schoolmaatschappelijk werk);
- ✓ als leerplichtambtenaar met de leerling, ouders en scholen zoeken naar een passende plek voor het kind wanneer dat moeizaam gaat en thuiszitten dreigt (of een feit is);
- ✓ zo nodig beslissen over en inzetten van specialistische hulp voor het kind en/of gezin;
- ✓ bij trajecten waarin meerdere vormen van hulp en ondersteuning nodig zijn dit voor ouders en kind in één plan regelen.

Voor kwetsbare leerlingen is maatwerk nodig in de begeleiding rond de overstap, dat aansluit bij hun persoonlijke omstandigheden en ondersteuningsbehoeften. Een succesvolle aanpak start vroegtijdig (groep7) en vraagt de inzet van alle betrokken partners, zoals de leerling en ouders, de leerkracht en IB'er in het PO, jeugdhulppartner(s), de mentor, docenten, zorgcoördinator en brugklascoördinator in het VO, enz.

3. Goede voorbeelden voor een aanpak 10 - 14, ter inspiratie

Op basis van de internationale literatuur lijken de grootste kansen voor een goed overgangstraject voor kwetsbare leerlingen te liggen op de volgende terreinen:

1. Vroegtijdige aandacht voor welke leerlingen kwetsbaar kunnen zijn in de overgang zowel op cognitief- als niet-cognitief gebied);
2. Ondersteuning van de leerling en de ouders, voor, tijdens en na de overstap;
3. Warme overdracht, gericht op cognitieve en niet-cognitieve aspecten, vergezeld van voor VO bruikbare handelingsadviezen;
4. Verkleinen van de verschillen in organisatie, curriculum, instructie, begeleiding en pedagogisch klimaat;
5. Uitstellen van de niveaudifferentiatie;
6. Een meer op competentiedoelen gerichte leeromgeving in PO en VO.

Veel verbeterinitiatieven voor de overgang van PO naar VO richten zich vooral op het eerste aspect en enigszins op het tweede. De meer vergaande initiatieven (zoals de 10-14-school en het Tiener College) zijn ook gericht op de laatste drie aspecten. Zij kiezen voor een benadering van 10 - 14, waarin meer voor een 'totaalaanpak' wordt gekozen, waarin de belangrijkste systeemfactoren worden ondervangen en de kloof tussen PO en VO wordt verkleind. Mooie voorbeelden daarvan zijn bijvoorbeeld de 10-14-School en het Tienercollege.

'10-14 School' (Zeist): Deze school wil passende onderwijsarrangementen bieden aan toekomstige vmbo-leerlingen die meer doeners dan denkers zijn. In de brochure van de 10-14 School wordt dat als volgt verwoord:

"De 10-14 School is bedoeld voor kinderen van wie duidelijk is dat zij het meest gebaat zijn bij een onderwijscontext waarin het praktijkleren centraal staat. De leer- en werkomgeving die uit dit project ontstaat, sluit aan bij hun kwaliteiten. Er wordt maatwerk geboden. Dit type onderwijs is kleinschalig, waardoor de leerling gekend wordt en aangesproken wordt op zijn of haar mogelijkheden. Beide onderwijsorganisaties hebben zich ten doel gesteld actief samen te werken (zowel op bestuurlijk niveau als op de werkvloer), waardoor een doorlopende leerlijn primair onderwijs - voortgezet onderwijs ontstaat. De medewerkers van beide organisaties richten een curriculum in met de specifieke gedragskenmerken van de beoogde leerlinggroep als centraal aangrijpingspunt."

Binnen het project zijn vooraf duidelijke ontwikkeldoelen vastgesteld, die gebaseerd zijn op hoge verwachtingen van leerlingen en hun ouders. Het beste moet boven komen. Het is de verwachting dat in dit project op succesvolle wijze kan worden omgegaan met bekende breekpunten in de schoolloopbaan van de beoogde groep leerlingen. De overgang van primair naar voortgezet onderwijs moet makkelijker worden en door de praktische insteek wordt voorkomen dat de leerlingen terugschrikken van (te) veel theorie. Er is meer gerichte aandacht en waardering voor scholing van praktische en

technische aard op een lager, maar maatschappelijk relevant, niveau. Op de 10-14 School wordt ook gewerkt aan een ontwikkeling van een beroepsbeeld.

LOGOS, stichting voor protestants-christelijk primair onderwijs, en Christelijke Scholengroep De Hoven voor voortgezet onderwijs, werken aan de opzet van het Tiener College. Dit initiatief is gestart in januari 2009. Leerlingen van het Tiener College stellen hun definitieve schoolkeuze uit. Hierdoor kunnen zij alsnog een passende overstap maken naar het vervolgonderwijs: een van de leerwegen en sectoren in het vmbo of een van de profielen van havo/vwo. Ook wil het Tiener College gebruikmaken van recente ontwikkelingen in (neuro)psychologie en onderwijskunde, waardoor het pedagogisch-didactisch handelen aansluit bij de onderwijsbehoeften van pubers. De school stelt in haar folder: *“Het Tiener College zal niet de beste weg zijn voor alle pubers, maar wel voor sommigen. Bijvoorbeeld voor degenen die in de bovenbouw van het primair onderwijs al toe zijn aan een andere benaderingswijze. Of juist pubers die ‘laatbloeiers’ zijn. Het is de bedoeling ouders en leerlingen met het Tiener College een ‘extra kleur op het palet’ te bieden. Uitgangspunt bij het vaststellen van de doelgroep is niet het hanteren van criteria, maar het kunnen afstemmen op de onderwijsbehoeften van de jongere. Omwille van de haalbaarheid hanteren we twee nuanceringen: principieel geen kinderen die naar het praktijkonderwijs zullen gaan conform de criteria die door de overheid zijn vastgesteld en in principe geen leerlingen met een indicatie voor cluster 4.”*

BRONNEN

- ⊗ Beyers, R., e.a. (2013). *Moving on*. Suggestions for busy teachers to support pupils with SEN moving from primary to secondary school. London: Foundation for people with learning disabilities.
- ⊗ Boer, H. de, e.a. (2010). *Ieder talent telt; aangepaste leerwegen voor 10-14-jarigen*. Amersfoort: CPS Onderwijsontwikkeling en advies.
- ⊗ Bongers, C., e.a. (2002). *Kop- en voetklassen: ei van Columbus? Inventarisatie en analyse*. Utrecht: Sardes
- ⊗ Bootsman, A., e.a. (2007). *Activiteitenkalender ‘Doorgaande zorglijnen PO – VO’*. Activiteitenkalender overstap zorgleerlingen van Primair onderwijs naar Voortgezet onderwijs. Utrecht: APS en NJi.
- ⊗ *Bruggenbouwers, over de weg van primair naar voortgezet onderwijs; adhv DVD samenwerkend leren PO en VO*
- ⊗ Crump, S., e.a. (2015). *School Transitions for Vulnerable Young People; Re-engaging students through local initiatives*. Melbourne: The Victoria Institute, vu.edu.au
- ⊗ Department of Education and Early Childhood Development (2014). *Transitioning from Primary to Secondary School; Supporting students with additional or complex needs that arise from disability when moving from primary to secondary school*. Melbourne: State of Victoria, Australia.
- ⊗ Education Review Office (ERO) (2012). *Evaluation at a Glance: Transitions from Primary to Secondary School*. Wellington, New Zealand.
- ⊗ Evangelou, M., e.a. (2008). *What makes a Successful Transition from Primary to Secondary School?* Department for Children, Schools and Families. London: Institute of Education, University of London.
- ⊗ Korpershoek, H., e.a. (2016). *Overgangen en aansluitingen in het onderwijs*. Deelrapportage 1, reviewstudie naar de po-vo en vo-vmbo overgang; H. Korpershoek e.a., NRO-ProBO project, Groningen: GION Onderwijs/Onderzoek.
- ⊗ Oberon, in opdracht van PO-Raad, VO-raad en AVS (2011). *Verbetering informatieoverdracht PO/VO, Handreiking voor scholen*. Utrecht: Oberon
- ⊗ Rice, F. e.a. (2015) *Identifying factors that predict successful and difficult transitions to secondary school*. School Transition and Adjustment Research Study (STARS). London: University College London & Cardiff University.
- ⊗ Samenwerkingsverband Passend onderwijs PO 20.01 PO en SWV 20.02 Ommelanden VO.
- ⊗ School aan Zet (2015). *Ontwikkel- en gespreksmodel afstemming overgang van PO naar VO*. Den Haag: School aan Zet
- ⊗ Stichting Steensoep (2014). *Architect van je toekomst*. Methodiek voor ouders, kinderen en scholen. Rotterdam: Stichting Steensoep.
- ⊗ Swart, Y. & Bosdriesz, M. (2000). *Methodieken Bij de les blijven*. Amsterdam: Project Bij de Les Blijven – West, Stadsdeel Geuzenveld-Slotermeer.
- ⊗ SWV PassendWijs en SWV V(S)O 25.06 (2014). *Pilot ‘10-14-aanpak’*. Bijlage J bij jaarplanning –werkagenda 2014-2015. Arnhem: SWV PassendWijs en SWV V(S)O 25.06
- ⊗ Tienercollege Gorinchem, (2015) *Handig boekje Tiener College*. Schoolgids. Gorinchem: Tiener College.
- ⊗ *leren op de manier die bij jou past*
- ⊗ *Van PO naar VO, Suggesties om de aansluiting van groep 8 naar het voortgezet onderwijs te verbeteren*
- ⊗ <http://www.nieuweregelingovergangpo-vo.nl/>
- ⊗ <http://www.ucl.ac.uk/stars>
- ⊗ <http://www.onderwijsjeugd.nl/wp-content/uploads/2015/10/2015-MatrixVerbinding-Passend-Onderwijs-print.pdf>
- ⊗ <https://www.centraleeindtoetspo.nl/schoolbesturen-en-directies/voorbereiding/schooladvies/>
- ⊗ <https://www.onderwijsin cijfers.nl/kengetallen/primair-onderwijs/deelnemerspo/schooladvies>